

TERESA RZEPA

O BIOGRAFII JAKO PRZEDMIOCIE I REZULTACIE BADAŃ PSYCHOSPOŁECZNYCH

Biografia jest jedną z najwcześniejszych form literackich, powołaną przede wszystkim ze względu na spełnianie tak pożytecznych funkcji, jak informacyjna, naukowa, dokumentacyjna czy dydaktyczna. Bodaj najbardziej znane biografie, od wieków prezentujące pełne cnót żywoty słynnych i świętych mężów, miały stanowić (i stanowiły) wzór do naśladowania, kształtując pożądane cechy osobowości całych pokoleń czytelników. Mimo upływu czasu biografia nadal stanowi samodzielny gatunek literacki i popularyzatorski oraz – ze względu na specyficzną zawartość treściową – zyskała rangę przedmiotu zainteresowania wielu dyscyplin naukowych. Ponadto, biografia stała się punktem wyjścia do powołania biografistyki, traktowanej zwłaszcza przez nauki humanistyczne i społeczne jako subdyscyplina wytyczająca ważne i oryginalne nurty badawcze¹.

Biografia jako przedmiot badań

Wyodrębnienie przedmiotu badań biograficznych wydaje się niezwykle proste: jest nim czyjaś biografia. Jednak to odczucie prostoty szybko znika, gdy zagłębić się w znaczenie pojęcia „biografia” oraz w to, czemu służy i przez kogo, z jakich motywów i w jakiej konwencji została sporządzona oraz do kogo jest adresowana i dlaczego właśnie tam. Biografia może bowiem być jednost-

¹ Por. T. Rzepa, *O studium przypadku i portrecie psychologicznym*, Print Group, Szczecin 2006; A. Całek, *Adam Mickiewicz – Juliusz Słowacki. Psychobiografia naukowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.

kowa, gdy opisuje wyłącznie pojedyncze życie. Może być zbiorcza (grupowa), gdy została sporządzona na podstawie analizy wielu biografii jednostkowych, dobranych i przeanalizowanych ze względu na określone kryterium lub cel. Cel również może różnicować biografie nie tylko z uwagi na przynależne im funkcje, lecz także ze względu na rodzaj i znak emocjonalno-uczuciowy, jakim są prześlgnięte. W tym psychologicznie złożonym sensie można mówić o biografiach moralizatorskich, edukacyjnych, hagiograficznych lub deprecjujących swój przedmiot.

Biografia może opisywać przebieg czyjś życia od narodzin do śmierci lub koncentrować się na pewnym jego okresie, istotnym z punktu widzenia biografy, prowadzonych analiz naukowych czy społecznego zapotrzebowania. Biografia może mieć charakter zewnętrzny i być skupioną przeważnie na opisie i ocenie znaczenia zdarzeń zewnętrznych wobec bohatera biografii bądź też być skoncentrowaną na jego przeżyciach i stanach psychicznych i wtedy mieć wewnętrzny charakter. Biografia może być spisana przez samego bohatera (autobiografia) lub przez inną osobę, zainteresowaną jego życiem z określonych motywów, w tym także – finansowych (biografia „na zamówienie”). Rodzaj biografii zależy również od jej specyficznych rysów, uwarunkowanych m.in. cechami osobowości, umiejętnościami, talentem i zaangażowaniem jej autora, wyborem odpowiedniego języka i stylu przekazu, zastosowanymi technikami analizy i prezentacji oraz kanonem interpretacyjnym, z reguły przeniesionym z metodologii określonej dyscypliny naukowej. Jeśli tak, to wówczas mamy do czynienia z biografią literacką, popularnonaukową czy naukową (np. biografia historyczna, psychobiografia).

To oczywiste, że wymienione kryteria merytoryczne i formalne determinują rodzaj i charakter biografii oraz że w ramach każdej z nich przeważnie się przenikają i nakładają na siebie. Stąd też w przypadku warstwy treściowej dowolnej biografii zazwyczaj mamy niejako jednocześnie do czynienia:

- 1) z opisem historii (lub fragmentu) życia bohatera wraz z zasadniczo niedającym się ukryć podłożem emocjonalno-motywacyjnym (Kto pisze? O kim? Dlaczego o nim? W jakiej konwencji? Jakim językiem? Z jakim nastawieniem? W jakim celu? Do kogo adresuje biografię?)
- 2) z mniej lub bardziej jawną i uświadamianą próbą wyjaśniania zachowań i czynów bohatera w sensie poszukiwania ich genezy i atrybucji (Do czego, do jakiej koncepcji odwołuje się autor? Na czym opiera swe hipotezy, interpretacje i uzasadnienia? Co akcentuje bądź wyróżnia jako podstawę swego wniosku, np. historyczno-kulturowe tło i cechy epoki, okoliczności polityczne, warunki ekonomiczno-gospodarcze, naciski ze

strony grupy społecznej, założenia i prawa wybranej teorii psychologicznej itp.?)

- 3) z opiniami i ocenami nt. cech osobowości, motywów postępowania, decyzji, poczynań, potrzeb, oczekiwań i dokonań bohatera biografii, najczęściej formułowanymi zgodnie z aktualnie obowiązującymi normami prawnymi i etycznymi oraz z dominującym w danym miejscu i czasie psychologicznym modelem człowieka.

Jakkolwiek oceniać zbiór czynników, z którymi każdorazowo – mniej lub bardziej świadomie – biograf musi się zmierzyć, należy przyznać, że sporządzanie biografii to jedno z trudniejszych zadań dla pojedynczego badacza. Stąd też zazwyczaj postuluje się w tym zakresie współpracę specjalistów z różnych dziedzin, lecz – jak dotąd – tego typu postulaty raczej rzadko niż przeważnie znajdowały swych zwolenników. Chlubnym przykładem pozostaje tu nurt badawczy, znany jako Szkoła Annales².

W psychologii i w innych naukach społecznych, biografie i autobiografii traktuje się przede wszystkim jako dokumenty źródłowe umożliwiające – przy zastosowaniu odpowiednich metod analizy i interpretacji – zgłębianie ewolucyjnej dynamiki historii życia, prawidłowości kolejnych jej stadiów, sposobów nabywania wiedzy i uczenia się, wzorów komunikowania się i ekspresji emocjonalnej oraz standardów zachowań, w każdej epoce historycznej zbudowanych w odwołaniu do obowiązujących obyczajów, norm kulturowych, prawnych i etycznych, mody, ówczesnych autorytetów moralnych itp. Co do zasady, tak traktowane biografie i autobiografie służą zdobywaniu i pogłębianiu wiedzy na temat narodów i grup społecznych oraz historii idei (historia, filozofia, socjologia, psychologia społeczna i międzykulturowa, historia myśli psychologicznej, pedagogika, kulturoznawstwo, politologia) bądź pojedynczych osób (psychobiografistyka, psychologia osobowości, psychologia różnic indywidualnych). Zwłaszcza w psychologii, której zasadniczym przedmiotem badań jest człowiek uwikłany w sieć skomplikowanych relacji z otoczeniem społeczno-kulturowym, podkreśla się rangę i wartość biografii oraz autobiografii jako wyjątkowych (choć ciągle niedostatecznie wykorzystywanych) dokumentów źródłowych. Bowiemy: „Jeśli chcemy poznać jakiegoś człowieka, pytamy o jego

² Nazwa Szkoły pochodzi od czasopisma naukowego „Annales d’histoire économique et sociale”, wydawanego od 1929 r. Nowatorskim postulatem metodologicznym jej twórców i zwolenników (m.in.: Marc Bloch, Lucien Febvre, Georges Duby, Jacques Le Goff) było wykorzystanie w badaniach historycznych metod i dotychczasowych ustaleń poczynionych w ramach nauk społecznych.

<historię> [...], ponieważ każdy z nas jest historią. Każdy z nas ma swoją historię życia, wewnętrzne opowiadanie – którego ciągłość, sens, jest naszym życiem. Można powiedzieć, że każdy z nas konstruuje i żyje swoje <opowiadanie>, a to opowiadanie jest naszą tożsamością. [...] Każdy z nas jest opowiadaniem, które [...] piszemy naszym postrzeganiem, uczuciami, myślami, naszymi rozmowami, przekazywaniem innym tego opowiadania”³.

Każda historia życia ujęta w ramy biografii lub autobiografii, zrelacjonowanej ustnie lub pisemnie, jest przekazem niepowtarzalnego „opowiadania”, przeżytego i/lub skonstruowanego przez twórcę własnej bądź czyjejs biografii. W tym – psychologicznym sensie – bohater jest „w” niej stale obecny. Jasno i wyraźnie o tak niezwykłym, bo ponadczasowym, „trwaniu” bohatera w dziele poświęconym jego życiu przekonywał Kazimierz Twardowski (1866–1938), który uznawał każdy dokument psychologiczny za trwałą wytwór psychofizyczny, tj. istniejący niezależnie od czynności fizycznych oraz czynności i wytworów psychicznych, dzięki którym powstał. Przykładem trwałego wytworu psychofizycznego jest książka, pamiętnik, dziennik, artykuł naukowy, obraz, fotografia, utwór muzyczny, rozwiązany test, film itp. W tego typu dziełach „wytwór psychiczny będący znaczeniem odpowiedniego wytworu psychofizycznego, czyli odpowiedniego znaku, istnieje potencjalnie w owym wytworze psychofizycznym, w owym znaku. Ów wytwór psychiczny, owo znaczenie, owa treść itp., pozostające w określonym stosunku do wytworu psychofizycznego, przybiera pozory, jakoby w tym wytworze psychofizycznym tkwiła, w nim była zawarta, jakby była weń zakłęta lub wcielona, a wszystkie te wyrażenia nie znaczą oczywiście nic innego, jak to, że ów wytwór psychofizyczny jest jedną z częściowych przyczyn powstania wytworu psychicznego, a więc wytwór psychiczny istnieje potencjalnie (a przynajmniej nie naprawdę i aktualnie) w wytworze psychofizycznym”⁴. Zatem każdy – uznany przez badacza za wiarygodny – dokument biograficzny (w tym również biografia i autobiografia) zawiera wytwór psychiczny „wmontowany” weń na zawsze przez jego twórcę w trakcie sporządzania owego dokumentu. Na odszukaniu istoty i znaczenia tego wytworu psychicznego, który tkwi „jak zakłęty” w trwałym wytworze psychofizycznym niezależnie od czasu i miejsca zarówno powołania go do życia, jak i poddania kolejnym interpretacjom, polega czynność psychologicznego in-

³ O. Sachs, *Mężczyzna, który pomylił własną żonę z kapeluszem*, Rebis, Poznań 1994, s. 144.

⁴ K. Twardowski, *O czynnościach i wytworach*, [w:] *Wybrane pisma filozoficzne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, s. 233–234.

terpretowania⁵. Jakikolwiek bowiem wytwór psychofizyczny bierze na swój warsztat psycholog, zwykle poszukuje w nim jawnych (powierzchniowych) i ukrytych (głębokich) informacji, idei, refleksji, supozycji, motywów, oczekiwań, niezaspokojonych potrzeb, przejawów doświadczanych emocji i uczuć, indywidualnie lub powszechnie ważnych spostrzeżeń czy sugestii, „zaklętych” i „wcielonych” do wytworu przez jego twórcę. Tego rodzaju treści czasami nawet przez długie lata „czekają” na swego odkrywcę i to nie tylko z tak prostego powodu, że dany dokument nie został jeszcze odnaleziony czy zrekonstruowany. Aby je wydobyć, potrzeba bowiem nie lada umiejętności analitycznych i interpretacyjnych oraz rozległej wiedzy ogólnej (zwłaszcza historycznej), a także – specyficznego i rzetelnego przygotowania z zakresu psychologii i metodologii. W tym kontekście należy ponownie zauważyć, iż docieranie „w pojedynkę” do prawdziwej i przepastnej głębi dokumentów biograficznych jest zagrożone popełnieniem poważnych błędów, zwłaszcza zaś błędu subiektywizmu i zdroworozsądkowego psychologizowania⁶.

I chociaż dopiero z chwilą pojawienia się orientacji humanistycznej w naukach traktujących biografistykę jako subdyscyplinę otwarcie uznano sensowność zarówno wprowadzania, jak i odkrywania w biografjach i autobiografiach treści psychologicznych, to przecież „od zawsze” i niejako w naturalny sposób teksty biograficzne były nasycone lub co najmniej przesiąknięte podmiotowością swych bohaterów i/lub autorów. Stopień obecności tego typu treści jest zazwyczaj dość zróżnicowany oraz zależny zarówno od opisanych powyżej czynników natury ogólnej, jak i od czynników specyficznych, decydujących o mniej lub bardziej psychologicznym charakterze danego dokumentu, a tym samym – o jego przydatności metodologicznej jako rzetelnego i trafnego źródła informacji o życiu wewnętrznym bohatera lub/i autora.

Tak więc stopień „upsychologicznienia” wszelkich dokumentów biograficznych, a zwłaszcza biografii czy autobiografii, zależy – po pierwsze – od jakości i charakterystyki ich przedmiotu, to znaczy od osadzenia i przynależności bohaterów do określonych dziedzin rzeczywistości społecznej (np. biografia autora powieści romantycznych *versus* biografia pospolitego urzędnika); od rangi człowieczeństwa mierzonej normami etycznymi i przystawalnością struktury osobowości do ideału, od dokonań, wielkości i sławy bohaterów oraz od zwią-

⁵ T. Rzępa, *O interpretowaniu psychologicznym. W kręgu Szkoły Lwowsko-Warszawskiej*, Polskie Towarzystwo Semiotyczne, Warszawa 2002.

⁶ T. Rzępa, *O zmorach analiz biograficznych*, „Forum Psychologiczne” 1999, t. 4, z. 2, s. 128–137.

zanego z tym zapotrzebowania społecznego na historii ich życia (np. biografia Alberta Schweitzera *versus* biografia polskiego posła jednej kadencji) oraz od znaku tego zapotrzebowania, który decyduje o negatywnym (odstrasającym) bądź pozytywnym (skłaniającym do naśladownictwa) rodzaju wywieranego wpływu (np. biografia Stalina *versus* biografia Jana Pawła II).

Po drugie, „psychologiczność” dokumentów biograficznych zależy od ich formy (np. rozbudowana i przesycona opisami psychiki targanej zmiennością nastrojów, emocji i postanowień biografia literacka *versus* powściągliwa biografia naukowa jako relacja z przebiegu naukowej kariery); a w tym – od uwzględnienia reguł pisarstwa biograficznego typowych dla danej epoki historyczno-kulturowej (np. biografia Sokratesa sporządzona przez Diogenesa Laertiosa *versus* biografia Sokratesa pióra Ireny Krońskiej).

Po trzecie, stopień nasycenia dokumentów biograficznych treściami psychologicznymi zależy od wiedzy, fachowości, talentu, inteligencji, rzetelności metodologicznej, poziomu przygotowania i profesji ich autorów oraz od założonego celu i intencji pracy nad dziełem poświęconym danej osobie (np. biografia moralizatorska *versus* biografia faktograficzna); od stylów poznawczych, temperamentu i cech osobowości autorów (np. biografia sporządzona przez osobę preferującą analityczny styl myślenia *versus* biografia napisana przez intuicjonistę); od stosunku emocjonalnego autorów do bohaterów ich dzieł (np. biografia hagiograficzna *versus* biografia deprecjonująca daną osobę); a także – od umiejętności pisarskich biografy, od jego płci, wieku, zaangażowania, światopoglądu, orientacji politycznej, przekonań religijnych itp.

Jak wynika z powyższego zestawienia, problem nasycenia biografii i autobiografii treściami psychologicznymi, jeszcze i dziś zaliczanymi do nienaukowych czy nieobiektywnych, jest nie tylko złożony, lecz trudny do uniknięcia⁷. Jednak w tym miejscu warto zastanowić się nad tym, czy ten problem jest dobrze postawiony? Czy rzeczywiście chodzi o to, by za wszelką cenę starać się dowodzić, że teksty biograficzne nasycone treściami psychologicznymi są równie „naukowe” jak *stricte* naukowe wytwory? Tak sformułowane pytanie prowokuje do postawienia kolejnego: Czy historia życia dowolnego człowieka jako przedmiotu badań biograficznych jest naukowa? Czy spełnia – podobnie jak jednostkowe życie – zasadnicze wymogi naukowości, tj. obiektywizm i intersubiektywną kontrolowalność? Na te pytania można odpowiedzieć jedynie negatywnie i trudno dopatrzyć się motywów skłaniających do poszukiwania przeciwnej odpowiedzi. Znakomitą ilustracją do tych rozważań jest anegdo-

⁷ K. Popper, *Wiedza obiektywna*, Wydawnictwo Most, Warszawa 1992.

ta, związana ze stylem funkcjonowania ucznia Twardowskiego, Władysława Witwickiego (1878–1948). Podczas seminarium, które prowadził już jako profesor Uniwersytetu Warszawskiego, pewien doktorant omawiał fragmenty swej rozprawy z psychologii. Po zakończeniu prezentacji jeden z dyskutantów ocenił negatywnie wystąpienie kolegi, popierając tę ocenę argumentem, że referent błędzi i że jedynie po omacku poszukuje właściwego rozwiązania analizowanej kwestii. Wtedy zabrał głos Witwicki i jakże trafnie zapytał: „A omacek to coś złego?”⁸.

Podobne pytanie można sformułować odnośnie omawianego problemu: Czy nasycenie tekstów biograficznych treściami psychologicznymi to coś złego? Lub dokładniej: Czy treści psychologiczne to coś złego, jeśli to właśnie one przybliżają nam daną osobę i pozwalają zrozumieć koleje jej życia, jego przełomowe momenty i swoistą logikę? Takie pytania mogą być odebrane jako nader zabawne, gdy adresować je do psychologów, lecz jeżeli stawiać je uparcie i domagać się odpowiedzi od przedstawicieli innych dyscyplin naukowych, niedysponujących wiedzą psychologiczną lub nisko oceniających poziom swej wiedzy w tym zakresie, to można ich skłonić do sporządzania tekstów biograficznych pozbawionych psychologicznych treści. Jednakże, nawet jeśli autorzy takich prac usiłują unikać wątków psychologicznych, zmierzając ku nadaniu swym wytworom „obiektywnej” postaci, co zazwyczaj dość łatwo daje się zaobserwować (a niełatwo uzyskać), to z reguły sama obecność tych wysiłków skłania do psychologicznej interpretacji motywów leżących u ich podłoża. Zapewne gdzieś w oceanie dotychczas sporządzonych tekstów biograficznych można byłoby znaleźć prace w znacznym przybliżeniu spełniające wymogi naukowości, chociaż z perspektywy psychologicznej są one wręcz niewyobrażalne, jak niewyobrażalny jest odczłowieczony człowiek.

Tak więc warto uznać, że choć nie zawsze odpowiednio skonstruowane, lecz jednak treści psychologiczne są pewną normą w dokumentach biograficznych – i to niezależnie od ich rodzaju, funkcji i miana. Niezależnie od uzdolnień, usiłowań i motywów twórcy czy od presji i oczekiwań społecznych. „Tkwią” w nich nieskończenie długo jako wytwór psychiczny (w rozumieniu Twardowskiego), więc mogą być rozpoznane w dowolnym momencie. Sztuka ich rozpoznania i zrozumienia polega na trafnym wzbudzeniu w umyśle ich odkrywcy i interpretatora podobnego wytworu psychicznego, jaki towarzyszył twórcy w czasie ich wytwarzania. Istota i przebieg tego procesu niezbicie dowodzi

⁸ Informacja ustna od Celiny Kulik, która uczestniczyła w seminariach prowadzonych przez W. Witwickiego.

słuszności jednego z podstawowych założeń psychologii humanistycznej, że wiedza o każdym człowieku jest co najmniej podwójnie zapośredniczona, tj. przez sposób jej wyrażenia/utrwalenia oraz odczytania⁹. I że wobec tego nie można mówić, oceniać, poznawać, pisać, myśleć itp. o człowieku bez człowieka i bez tego, co stanowi o niepowtarzalności zarówno wykonawcy tych czynności, jak i ich przedmiotu.

Pozostaje jeszcze zapytać: A co w takim razie z biografiami lub autobiografiami, którym przydaje się miano „naukowych”? O tym mianie najczęściej decyduje ich przedmiot, którym zwykle jest uczony cieszący się powszechnym uznaniem w środowisku naukowym i poza nim. Ale: Czy poświęcona mu praca biograficzna musi się skupiać wyłącznie na przebiegu kariery naukowej? Czy powinna być pozbawiona treści informujących o mentalnych, osobowościowych, temperamentalnych i zachowaniowych charakterystykach uczonego? Treści, pozwalających na poznanie go nie tylko jako człowieka, mistrza, nauczyciela, doradcę, lecz również w zakresie pełnionych ról społecznych: członka rodziny, przyjaciela, kolegi? Czy w pracy biograficznej ma przeważać klimat obojętności wobec przeżyć i doświadczeń, emocji i uczuć, porażek i sukcesów, przekonań i wątpliwości, zainteresowań i postaw bohatera? Odpowiedź brzmi „tak” tylko wówczas, gdy tekst biograficzny przyjmie formę kalendarium dokonań naukowych uczonego.

Zatem pytanie o naukowość bądź nienaukowość tekstów biograficznych jako dokumentów źródłowych warto przekształcić w pytanie o ich wiarygodność, odnoszącą się nie tylko do zawartych w nich treści, lecz także – do samych autorów i do kolejnych interpretatorów. Również o wiele bardziej niż o naukowość warto pytać o wartość i użyteczność tego, co można z owych dokumentów wyczytać, posługując się metodami badania naukowego specyficznymi dla dziedziny uwzględniającej w swych ramach biografistykę. O tym, jak ważne mogą to być informacje, świadczy prawdziwa mnogość opracowań historycznych, literackich, socjologicznych, psychologicznych, medycznych itd., bazujących na dokumentach biograficznych i prezentujących interesujące wyniki analiz i dociekań na temat walk o władzę, pozakulisowych rozgrywek politycznych, stylu życia codziennego i nawyków higienicznych, zmienności metod leczenia, mody, ideału piękna i autorytetów moralnych, wyglądu i sposobu bycia wybitnych postaci historycznych, odkrywców, filozofów, podróżników, poetów, architektów, lekarzy, społeczników itp., okoliczności narodzin twórczych pomysłów i wdrażania nowatorskich idei, dokonanych odkryć oraz

⁹ A. Maslow, *Motywacja i osobowość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

ich wykorzystania lub odrzucenia, cech warsztatu artystycznego i specyfiki środowisk naukowych, czynników decydujących o określonym biegu czyjegoś życia czy kariery zawodowej itp.

Biografia jako rezultat badań

Biografie i inne teksty biograficzne nie tylko stanowią jeden z ważniejszych przedmiotów badań psychologicznych i psychospołecznych, lecz także mogą być ich rezultatem. Najbardziej znanym źródłowym dokumentem biograficznym wytwarzanym z udziałem psychologów są wszelkie testy wypełnione przez osoby badane. Do takich wytworów można również zaliczyć orzeczenia, diagnozy i opinie psychologiczne. Zarówno na ich podstawie, jak i na bazie innych dokumentów biograficznych oraz w odwołaniu do praw i ustaleń głównie psychologii różnic indywidualnych i psychologii osobowości z ich rozbudowaną ofertą metod i technik badawczych oraz koncepcji na temat genezy, rozwoju, struktury i funkcji cech, dyspozycji i typów osobowości czy temperamentu, psychologowie mogą z powodzeniem włączać się (i się włączają) w nurt badań biograficznych.

Raczej charakterystyczne niż nietypowe dla podejścia biograficznego było i jest poszukiwanie uargumentowanych odpowiedzi na intrygujące badaczy pytania, z zasady sformułowane na podstawie obserwowalnych i zarejestrowanych faktów. Przede wszystkim chodzi więc o naukowe dociekanie genezy indywidualnych decyzji życiowych, przyczyn i motywów postępowania poszczególnych osób i grup społecznych, powodów dokonywania określonych wyborów przez przywódców występujących w imieniu całych narodów. Tego rodzaju poszukiwania siłą rzeczy odwoływały się do prawideł i propozycji psychologicznych – najczęściej psychoanalitycznych – i dały początek psychobiografistyce¹⁰. Na marginesie trzeba odnotować, iż ta subdyscyplina przynależy do psychologii, lecz psychologowie dość rzadko się nią interesują i jeszcze rzadziej ją uprawiają, niechętnie przyznając się do niej i traktując ją podobnie jak parapsychologię, psychotronikę czy mediumizm. A wszystko prawdopodobnie na skutek dotychczasowych pseudo-psychobiografii, które za sprawą nieprofesjonalistów powstawały dosłownie „jak grzyby po deszczu” w ślad za pierwszym psychobiograficznym dziełem, za które zwykło się uważać psychobiografię Leonarda da Vinci, sporządzoną przez Sigmunda Freuda (1856–1939)

¹⁰ W. McKinley Runyan, *Historie życia a psychobiografia: badania teorii i metody*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.

w 1917 roku¹¹. Większość prac należących do tej kategorii, np. psychobiografię Jezusa, Szekspira czy Lincolna, ocenia się jako zdroworozsądkowe, naiwne, wręcz – zgrzebne oraz nieudolnie i jedynie powierzchownie nawiązujące do dowolnie dobieranych psychoanalitycznych ustaleń i propozycji interpretacyjnych. W Polsce najwięcej równie negatywnie ocenianych opracowań poświęcono życiu i twórczości Adama Mickiewicza oraz Juliusza Słowackiego¹².

Tymczasem, jak wskazuje William McKinley Runyan¹³, rzetelnie uprawiana psychobiografistyka wymaga nie tyle prostego odwoływania się do „pierwszych z brzegu” lub/i aktualnie „modnych” koncepcji i praw psychologicznych, ile – rzetelnej wiedzy psychologicznej, znajomości i umiejętnego stosowania trafnie dobranych metod badań psychologicznych oraz profesjonalnej analizy i interpretacji zgromadzonych materiałów źródłowych. Bowiem jedynie przy prawidłowym podejściu metodologicznym i w nawiązaniu do odpowiednio dobranej teorii psychologicznej możliwe jest dogłębne rozumienie i trafne wyjaśnianie zdarzeń biograficznych oraz rekonstruowanie struktury osobowości danej postaci w jej rozwoju psychospołecznym, z koncentracją na zasobach indywidualnych, mechanizmach psychologicznych i okolicznościach warunkujących motywy, podejmowane decyzje i czyny kluczowe dla przebiegu jej życia oraz dla pełnienia ról społecznych i zawodowych, determinujących efektywne funkcjonowanie w różnych środowiskach i sytuacjach¹⁴. Tylko tak uprawiana psychobiografistyka prowadzi do specyficznych rezultatów, prezentowanych w kilku możliwych (i poniżej opisanych) formach. Z uwagi na sposób podejścia do analizowanych materiałów biograficznych, rezultaty podejmujących taką pracę psychologów różnią się od biografii sporządzanych przez historyków, którzy w procesie wyjaśniania stosują najczęściej model chronologiczny, liniowy, przyczynowo-skutkowy, poszukując związków między zdarzeniami biograficznymi a znaczącymi wydarzeniami historycznymi, politycznymi, gospodarczymi itp. Natomiast ci psychologowie, którzy uwzględniają i kierują się podejściem psychobiograficznym, z reguły zachowują w narracjach porządek chronologiczny, lecz jednocześnie nadbudowują nad nim wyniki swych badań ukierunkowanych na weryfikację hipotez na temat istoty i dynamiki relacji za-

¹¹ S. Freud, *Leonarda da Vinci wspomnienia z dzieciństwa*, [w:] *Poza zasadą przyjemności*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975.

¹² A. Całek, *Adam Mickiewicz...*

¹³ W. McKinley Runyan, *Historie życia...*

¹⁴ T. Rzepa, *Metoda biograficzna: nadzieja czy klęska?*, [w:] *O biografii i metodzie biograficznej*, red. T. Rzepa, J. Leoński, Wydawnictwo Nakom, Poznań 1993; T. Rzepa, *O studium przypadku...*

chodzących między – najogólniej rzecz biorąc – właściwościami osobowościowymi, reakcjami emocjonalnymi, umiejętnościami społecznymi i wzorcami działania a historią życia i twórczości lub innych form aktywności bohatera. Tym samym stosują podejście wieloperspektywiczne, quasi-holistyczne, składające się na model problemowy, uwzględniający różne konteksty i sfery funkcjonowania badanej i opisywanej postaci¹⁵.

Jeśli proces wyjaśniania przebiegał zgodnie z wymogami modelu problemowego, to psychologowie mogą sporządzać następujące formy dokumentów biograficznych: studium przypadku, portret psychologiczny oraz psychobiografię wybranej osoby, zjawiska czy procesu psychologicznego, psychospołecznego lub psychopatologicznego¹⁶. Te typowe rezultaty badań psychobiograficznych zazwyczaj powstają w następstwie analizy i interpretacji takich dokumentów psychologicznych, jak: (1) biografie konkretnych osób, tj.: uczonych, polityków, monarchów, literatów, artystów, terapeutów, przemysłowców, bankierów, odkrywców itp., które są przygotowywane głównie przez historyków, historyków sztuki, dziennikarzy i literatów; (2) autobiografie, pamiętniki i dzienniki, zbiory korespondencji, zapiski, życiorysy, testy, rysunki, fotografie, nagrania, filmy oraz inne dokumenty samodzielnie wytworzone przez osoby stanowiące przedmiot zainteresowania psychobiografa; (3) wywiady, zwłaszcza modne ostatnio „wywiady-rzeki”, prowadzone z wybranymi osobami przez dziennikarzy i literatów.

Studium przypadku wywodzi się z nauk medycznych i od wieków z pożytkiem służy rejestracji genezy, objawów, następstw i przebiegu leczenia różnych chorób. To Freud zaadaptował studium przypadku do psychologii, korzystając z dokonanych w psychoanalitycznej konwencji opisów różnych przypadków patologicznych, głównie – zaburzeń nerwicowych. Do dziś studium przypadku jest traktowane jako najprostsza forma przekazu biograficznego, służąca prezentacji przyczyn, przejawów, dynamiki i konsekwencji oraz zasad postępowania terapeutycznego w odniesieniu do zjawiska psychologicznego, psychospołecznego lub psychopatologicznego (np. studium przypadku altruizmu, frustracji i agresji, udzielania pomocy i wsparcia, samookaleczenia) czy też choroby lub zaburzenia psychicznego występującego u konkretnej osoby (np. studium przypadku mężczyzny z borderline, kobiety z zaburzeniem histrionicznym, autystycznego dziecka). Zazwyczaj studium przypadku służy jako przykład lub ilustracja pomocna w zrozumieniu prezentowanej koncepcji

¹⁵ A. Maslow, *Motywacja...*

¹⁶ T. Rzępa, *O studium przypadku...*

wyjaśniającej istotę zjawiska czy zaburzenia, a czasami może nawet być użyte jako ważki argument na rzecz jej prawdziwości¹⁷.

Portret psychologiczny można najprościej określić jako pewien „moment biograficzny”, gdyż jego celem jest ukazanie osoby portretowanej w wybranym stadium życia, szczególnie ważnym w ocenie osoby portretującej. To tak, jakby osoba portretowana została zatrzymana w kadrze, utrwalona na fotografii czy obrazie. Albo: ujęta w pewne ramy, „zamknięta” w danym miejscu i czasie, w określonych kontekstach, rolach społecznych i zawodowych, w sieci relacji z osobami wówczas dla niej znaczącymi. Portret psychologiczny może być jednowymiarowy, gdy jego przedmiot stanowi wybrana cecha, dyspozycja czy umiejętność, np. wygląd fizyczny, styl poznawczy czy talent muzyczny wyróżniający osobę portretowaną. Najczęściej jednak jego struktura jest kilkunastowym i ujmuje co najmniej: wygląd bohatera, typowy dla niego styl poznawczy, strategie i techniki komunikowania się, reakcje emocjonalne, właściwości temperamentalne, cechy osobowości, sposoby radzenia sobie ze stresem, preferowane formy spędzania czasu wolnego itp. Przy tym portretowanie psychologiczne daje osobie portretującej dużą swobodę interpretacyjną związaną z dowolnością wyboru nie tylko osoby portretowanej i wyrazistego „momentu biograficznego”, lecz również wszelkich możliwych aspektów portretowania, zatem – doboru materiałów, narzędzi, formy i konwencji, a nawet emocjonalnej „kolorystyki” portretu¹⁸.

Psychobiografia jest najbardziej złożoną, trudną i – jak już wspominałam – o wiele rzadziej wykorzystywaną formą biografii psychologicznej niż omówione powyżej. Koncentruje się bowiem na całym biegu życia wybranej osoby, czyli dotyczy historii jej rozważań, ewolucji wewnętrznych stanów, struktury osobowości, doświadczeń i przeżyć emocjonalno-uczuciowych oraz ich związków nie tylko z bezpośrednio jej dotyczącymi wydarzeniami. Bowiem dzięki rzetelnie sporządzonym psychobiografiom można zarówno dowieść, jak i przekonać się o tym, że czynniki zewnętrzne (tj. historyczne, społeczne, polityczne, ekonomiczne itp.) mogą wywierać specyficzny i modyfikujący wpływ na człowieka, a tym samym być różnie doświadczane, rozumiane, wyjaśniane, zapamiętane i wykorzystane przez poszczególne osoby.

W nawiązaniu do już wypowiedzianych słów nt. psychobiografii, nazwanie „sztuką” umiejętnego i rzetelnego jej przygotowania nie może być zaskakujące. Sporządzenie psychobiografii wymaga bowiem wyjątkowego talentu,

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

umożliwiającego równoczesne poruszanie się zarówno w wymiarze chronologicznym, jak i problemowym. Dlatego psychobiografowie, starający się odczytać i zrozumieć osadzoną w danej epoce historycznej i przesiąkniętą specyficznym *Zeitgeist*, wewnętrzną dynamikę zróżnicowanych indywidualnie historii życiowych, wiedzą, że ich zadanie powinno spełniać wyjątkowo surowe wymagania¹⁹. Warto się przy nich na chwilę zatrzymać. Najpierw chodzi o zgromadzenie i przeanalizowanie możliwie wszystkich dostępnych źródeł biograficznych dotyczących wybranej postaci. Następnie, po uważnej analizie porównawczej, należy dokonać starannej ich selekcji ze względu na spełnianie kryterium wiarygodności. Po czym, na podstawie powtórnej analizy wyselekcjonowanych materiałów biograficznych, trzeba dokonać rekonstrukcji zakładanych relacji między wydarzeniami z życia bohatera psychobiografii a jego twórczymi wytworami, odkryciami lub znaczącymi historycznie czynami. A wszystko – w kontekście adekwatnie dobranej teorii psychologicznej uzasadniającej związki między analizowanymi formami aktywności a właściwościami somatycznymi, temperamentalnymi, osobowościowymi i psychicznymi bohatera, z zachowaniem i uwzględnieniem dynamiki ich rozwoju. Przy tym należy konsekwentnie stosować terminologię używaną w ramach wybranej teorii, a jednocześnie dbać o jasny i zrozumiały język narracji. Ponadto – wyraźnie odróżniać hipotetyczne konstrukty na temat motywów, potrzeb, postaw, oczekiwań, dążeń czy wewnętrznych stanów bohatera od potwierdzonych faktów biograficznych i zrekonstruowanych wytworów psychicznych, z których każdy powinien być zarówno dokładnie opisany, jak i wyjaśniony w świetle wykorzystywanej teorii psychologicznej²⁰. Chodzi o to, aby – poprzez wymóg odwoływania się do twierdzeń wybranej teorii psychologicznej – uchronić psychobiografię od psychologizmu kuszącego nośnymi stereotypami pochodzącymi z wiedzy potocznej. Ze względu na tak surowe wymagania metodologiczne i daleko idące oczekiwania, trudno znaleźć przykłady stuprocentowo rzetelnie i umiejętnie sporządzonych psychobiografii.

Być może również ze wskazanych wyżej powodów – mimo ciągle powszechnego zainteresowania biografiami oraz mimo wykorzystywania biografii i metod biograficznych w wielu dziedzinach życia i w rozmaitych dyscyplinach naukowych – popadła w zapomnienie interesująca propozycja Józefa

¹⁹ D.P. Schultz, S.E. Schultz, *Historia współczesnej psychologii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.

²⁰ W. McKinley Runyan, *Historie życia...*; T. Rzępa, *O studium przypadku...*

Pietera²¹, który postulował powołanie tzw. biografii ogólnej jako odrębnej nauki. Cokolwiek sądzić na temat jakości propozycji wyjściowej czy nazwy nowej dyscypliny, to sam pomysł mógł okazać się przełomowy. Chociaż trzeba wspomnieć, że we współczesnej psychologii – obok właściwie tylko śladowo uprawianej psychobiografistyki – przeżywała swój rozkwit w ostatnich dziesięcioleciach XX wieku psychologia *life-span*, która zapoczątkowała nurt tzw. psychologii narracyjnej. Jej podstawowe założenie brzmi: ponieważ każde życie jest historią, swoistym i niepowtarzalnym opowiadaniem, więc należy je opowiadać, a opowieści te pozwolą opowiadającym uczestniczyć w tworzeniu różnych gałęzi nauk o życiu. Leczniczą wartość tego typu narracji podkreśla się szczególnie w psychoterapii²². Kiedy bowiem pacjent dzieli się swymi doświadczeniami i przeżyciami z terapeutą, to niejako niweluje lub osłabia ich (z założenia negatywny) wpływ na swój nastrój, stan psychiczny i emocjonalny, ogólną kondycję psychofizyczną, a co za tym idzie – na samoocenę i poczucie własnej wartości.

Zakończenie

Wobec zarysowanych tu problemów istotnie trudnych do przezwyciężenia warto podać pozytywny i motywujący przykład trafnego i użytecznego podejścia do analiz i interpretacji biograficznych oraz do prezentacji ich rezultatów. Za taki należy uznać wielopłaszczyznowe podejście odkryte i z sukcesem zastosowane przez Charlotte Bűhler (1893–1974) do interpretacji 250 historii życia sławnych i zwyczajnych ludzi²³. Podejście to, bliskie modelowi problemowemu, nakazuje analizować każde ludzkie życie jednocześnie z trzech perspektyw. Wybór i kroczenie tylko jedną z nich (lub dwoma) jest traktowane jako równoznaczne ze zgodą na dokonanie błędnej – bo niepełnej – analizy i interpretacji biegu czyjegoś życia. Dlatego też po pierwsze, trzeba na życie człowieka spojrzeć okiem fizjologa i medyka, rozpatrując jego życiową drogę w aspekcie biologicznym, tj. w kontekście wzrostu i obniżania się funkcjonalnych możliwości organizmu. Po drugie, droga życiowa powinna być rozpatry-

²¹ J. Pieter, *Biografia ogólna. Wstęp do nauki o życiu ludzkim*, Wydawnictwo „Wiedza – Zawód – Kultura”, Kraków 1946.

²² D. Mearns, B. Thorne, *Terapia skoncentrowana na osobie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.

²³ Ch. Bűhler, *Bieg ludzkiego życia jako problem psychologiczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.

wana przez psychologa w perspektywie indywidualnej jako zbiór personalnie przeżytych zdarzeń, składających się na doświadczenie życiowe i odzwierciedlonych w strukturze osobowości oraz w znaczących faktach biograficznych. Po trzecie, daną drogę życiową powinien rozpatrywać historyk (lub historyk nauki, sztuki, techniki) w jej „obiektywnym” przebiegu, w relacji do historii życia innych ludzi, na tle znaczących dzieł, epokowych odkryć i wydarzeń historycznych, ustalając tym samym jej historyczną rolę. Dopiero trójperspektywnie zanalizowany i zinterpretowany przebieg drogi życiowej oraz zestawienie informacji uzyskanych przez zespół badaczy umożliwi zrozumienie, wyjaśnienie, ocenę i rzetelną prezentację historii czyjegoś życia.

Zastosowanie tej metody pozwoliło Bűhler nie tylko na dokonanie typologii dróg życiowych, lecz również na ustalenie nadrzędnej zasady odnoszącej się do sensu ludzkiej egzystencji, który polega na „poświęcaniu” swego życia albo „dla kogoś”, albo „dla czegoś”. Jak trafnie zasłużyłaby się ta zasada dla biografistyki, gdyby ktoś odkrył, iż sens jego życia polega na poświęceniu się „dla” idei powołania nowej dyscypliny naukowej skoncentrowanej na wieloperspektywicznej analizie i interpretacji historii ludzkiego życia.

Bibliografia

- Bűhler Ch., *Bieg ludzkiego życia jako problem psychologiczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999/1933.
- Całek A., *Adam Mickiewicz – Juliusz Słowacki. Psychobiografia naukowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.
- Freud S., *Leonarda da Vinci wspomnienia z dzieciństwa*, [w:] *Poza zasadą przyjemności*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975/1917.
- Maslow A., *Motywacja i osobowość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Mearns D., Thorne B., *Terapia skoncentrowana na osobie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.
- Pieter J., *Biografia ogólna. Wstęp do nauki o życiu ludzkim*, Wydawnictwo „Wiedza–Zawód–Kultura”, Kraków 1946.
- Popper K., *Wiedza obiektywna*, Wydawnictwo Most, Warszawa 1992.
- Runyan McKinley W., *Historie życia a psychobiografia: badania teorii i metody*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.
- Rzeka T., *Metoda psychobiograficzna: nadzieja czy klęska?*, [w:] *O biografii i metodzie biograficznej*, red. T. Rzepa, J. Leoński, Wydawnictwo Nakom, Poznań 1993.
- Rzeka T., *O zmorach analiz biograficznych*, „*Forum Psychologiczne*” 1999, t. 4, 2, s. 128–137.
- Rzeka T., *O interpretowaniu psychologicznym. W kręgu Szkoły Lwowsko-Warszawskiej*, Polskie Towarzystwo Semiotyczne, Warszawa 2002.

- Rzepa T., *O studium przypadku i portrecie psychologicznym*, Print Group, Szczecin 2006.
- Sacks O., *Mężczyzna, który pomylił własną żonę z kapeluszem*, Rebis, Poznań 1994.
- Schultz D.P., Schultz S.E., *Historia współczesnej psychologii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Twardowski K., *O czynnościach i wytworach*, [w:] *Wybrane pisma filozoficzne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965/1912.

Biography as a subject and result of psychosocial research

Biographies are one of the earliest literary forms, bringing together informative, academic, documentary and didactic functions. For ages the most famous of them have been presenting lives of celebrated and holy men to give example and shape deserved personality traits of the whole generations of readers. The times changed but biographies still form a separate genre and carry on to popularise certain manners. Various scientific disciplines took a keen interest in them due to their specific content. By social and humanistic sciences biography studies is treated as a subdiscipline defining important and original research trends. This article presents biographies as a subject and result of academic research.